КР УИАнын Тарых жана маданий мурас институту
Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети

Диссертациялык кеъеш
Д. 07.09.390

Кол жазма укугунда
УДК 947.1.(092) (5752) (043.3)

Жусупова Моймол Молдобековна

ТЁРЁКУЛ АЙТМАТОВ – КООМДУК, САЯСИЙ ЖАНА МАМЛЕКЕТТИК ИШМЕР

Адистиги: 07.00.02 – Ата Мекен тарыхы

Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу щчщн жазылган диссертациянын
А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

Бишкек - 2010

Диссертациялык иш Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Азия жана Африка ёлкёлёрщнщн тарыхы кафедрасында даярдалды

Илимий жетекчиси: тарых илимдеринин доктору
Т.Н. Ёмщрбеков

Расмий оппоненттер: тарых илимдеринин доктору, профессор К.-Г.К.Каракеев

тарых илимдеринин кандидаты А.С. Ормушев

Жетектёёчщ мекеме: И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Кыргызстандын тарыхы жана социалдык-экономикалык дисциплиналар кафедрасы

Диссертация **2010-жылдын 28-май саат 13:00до** Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тарых жана маданий мурас институтунун жана Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин алдындагы тарых илимдеринин доктору (кандидаты) жана окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча Д.07.09.390 диссертациялык кеъештин жыйынында корголот. Дареги: 720071, Бишкек шаары., Чщй проспектиси, 265 а.

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2010-жылдын 23-апрелде жёнётщлдщ.

Диссертациялык кеъештин
окумуштуу катчысы, т.и.д. **Ш. Батырбаева**

ИШТИН ЖАЛПЫ МЩНЁЗДЁМЁСЩ

Изилдёёнщн актуалдуулугу. СССР кулагандан кийин башка КМШ мамлекеттери сыяктуу эле Кыргызстандын тарых илиминде да тарыхый инсандар маселесине кёбщрёёк кёъщл бурула баштады. Анткени андай инсандардын ёмщр жолу советтик доордо идеологиялык чектёёлёргё, катаал саясий кырдаалга байланыштуу ачык айтылбай, тарыхтын бщктёмщндё калып келген. Асырэсе илимде “партиялуулук принциби”, “таптык мамиле” щстёмдщк кылган ал мезгилде андан башка ыкма-усулга жол берилиши мщмкщн эмес эле. Андагы аларга тагылган ашынган «буржуазиячыл

улутчулдар», «революциянын душманы», «эл душманы» деген айыптоонун-аныктаманын адилетсиз экендигин эч ким ачык айтууга батына алган эмес. Эгемендикке, мамлекеттик кёз карандысыздыкка ээ болуу гана мындай изилдёёгё кеъири жол ачты. Башкача айтканда, 1991-2008-жылдардын аралыгында Кыргызстандын тарых наамесинде ёзщнчё инсан таануу багыты калыптанды. Себеби, ушул мезгилде, бир катар кадыр-барктуу инсандардын маарекелери ёткёрщлщп, мезгилдщщ басма сёз беттеринде, ар кандай жыйнактарда кёптёгён илимий-популярдуу макалалар басылды. Аларга арналган монографиялар жарык кёрщп, диссертациялык иликтёёлёр жщргщзщлдщ. Алсак, XX к. кыргыз элинин улуттук мамлекеттщщлщгщнщн калыптануусуна, ёсщп ёнщгщшщнё зор салымын кошкон чыгаан жетекчилери Ж.Абдрахманов, А.Сыдыков, Б.Исакеев жана И.Раззаковдордун мамлекеттик ишмердигине арналган кёлёмдщщ илимий макалалар менен монографиялык эмгектер даярдалып, коомчулуктун колуна тийди. Бирок маселенин чети дагы деле оюла элек. Башкасын айтпаганда да, XX к. 20-30-жж. Совет бийлигине, революциянын идеяларына, компартиянын саясатына жан дили менен берилип, социалисттик курулуштун алдыъкы линиясында жщргёндщгщнё карабастан караланып шейит кеткен кыргыз элинин белгилщщ инсандар адилет баасын алды деп айтуудан алыспыз. Андыктан тарыхтын актай барактарын толтура турган негизги кейипкерлердин катарын толуктоонун кезеги келип турат. Алардын, Ата Журт тарыхындагы ролун ачып берщщ жана ар тараптан изилдёёнщ кщчётщщ зарыл. Ошондо гана тарых илими коом алдындагы милдетин аткарып, улуттук аъ-сезимдин, абийир, ар-намыстын, улам кийинки муундагы улуу инсандар менен сыймыктануу сезиминин ёнщгщшщнё, эл биримдигинин чыъдалышына жана мамлекеттщщлщктщн баа-баркын билщщсщнё ёбёлгё тщзёт.

Диссертациялык иште коомдук–саясий жана мамлекеттик ишмер, ёзщнщн кыска ёмщрщндё ар кандай жетекчилик кызматтарда иштеген, Кыргызстандын ар тараптуу ёнщгщшщнё зор салымы жана орду бар инсандардын бири – Т.Айтматовдун тарыхтагы ролун аныктоо маселесин иликтёёгё аракет жасалды.

Т.Айтматовдун коомдук, саясий, мамлекеттик ишмердигин изилдёё жана анализдёё кыргыз тарых илиминдеги инсан таануу багытынын ёнщгщшщнё салым кошот. Анткени, бул адамдын тажрыйбасы, иштеген ишинин стили жана методу, бщгщнкщ кщндёгщ саясатчылардын, мамлекеттик ишмерлердин калыптанышына щлгщ катары кызмат кылат. Ошондой эле ёлкёнщн ёсщп-ёнщгщшщ щчщн ёмщрщн арнаган Т.Айтматовдун кёп кырдуу ишмердиги, жеке инсан катары Кыргызстандын тарыхый ёнщгщшщндёгщ ролу бщгщнкщ ёсщп жаткан жаштарды тарбиялоодо чоъ мааниге ээ.

Изилдёё ишинин иштелип чыгуу даражасы. Жогоруда айтылгандай, отузунчу жылдары сталиндик репрессияга кабылып, «ашынган улутчул», «антисоветтик контрреволюциячыл уюмдун уюштуруучусу жана мщчёсщ» деген оор айып тагылып, атылып кеткен Т.Айтматовдун ишмердигин иликтёёгё Совет мезгилинде эч бир илимпоз даай алмак эмес. Ошондуктан ал Ж.Абдрахманов, Б.Исакеев, А.Орозбеков ж.б. сыяктуу замандаштары катары

эле аргасыз адис аалымдардын кёз жаздымында калган. 1991-жылы Кыргызстандын мамлекеттик кёз каранды эместиги жарыяланган соъ гана абалдын кескин ёзгёрщщсщнё ёбёлгё тщзщлдщ. Узак убакыт унутта калган кыргыздын мамлекеттик жана саясий ишмерлери тууралуу алгачкы эмгектер, негизинен эскерщщлёр менен чакан макалалар ошол 90-жылдардагы башында жарала баштаганы маалым.

Бирок, ушул кезге чейин ёткён кылымдын 20-30-жж. Кыргызстандын саясий аренасында акылы, тубаса шык-жёндёмщ, талантынын аркасында алдыга суурулуп чыгып, Ата Журтубуздун коомдук-саясий, маданий-экономикалык турмушунда олуттуу роль ойногон улуттук сыймыктарыбыздын бири – Т.Айтматовдун ёмщрщ жана ишмердиги тууралуу жарытылуу илимий эмгектер жарала элек. Болгону мезгилдщщ басма сёздё бирин-серин макалалар, эскерщщлёр жана жыйнактар коомчулуктун колуна тийди.

Т.Айтматовдун ёмщрщнё арналган эскерщщлёр жана макалалар атайын жыйнак тщрщндё алгачкы ирет 1993-ж. жарык кёргён. “Тёрёкул Айтмат уулу”аттуу алгачкы китепке эмгеги мурда жаап-жашырылса да элге жакшы белгилщщ инсан жёнщндё ой толгоолор, эскерщщлёр, архивдик даректер жана маектер киргизилген.[1]

Алардын арасынан айрыкча академиктер К.Каракеев, В.М.Плоских,Х.Карасаевдин,окумуштуу тарыхчы Т.Дщйшемалиевдин, архив кызматкери А.Карымшакова менен Б.Сексенбаевдин макалалары тарыхый материалдарынын тактыгы жана илимий мщнёзщ менен айрымаланып турат.

Кезинде Т.Айтматов менен далай ирет бирге болуп, пикир алышкан Х.Карасаевдин эскерщщлёрщндё чыгаан инсандын адамкерчилик асыл сапаттары, советтик-партиялык жетекчи катары артыкча касиеттери, сылык-сыпаа мщнёзщ, ишмердигинин урунттуу учурлары эъ элестщщ чагылдырылат.

Агрардык маселелер боюнча таанымал окумуштуу Т.Дщйшемалиев ёзщнщн чакан макаласында 20-30-жж. Кыргызстандын экономикасы, маданиятынын ёнщгщшщнё басым жасаган. Автор айрыкча колхоз курулушундагы жана 1927-1928-жж. Тщштщк Кыргызстанда жер-суу реформасын жщргщзщщдёгщ Т.Айтматовдун ээлеген ордун ачып берщщгё аракеттенген.

Б.Сексенбаев менен А.Карымсакованын макаласынын артыкчылыгы жалаъ гана архивдик документтерге таянуу аркылуу репрессияга дуушар болгондордун бири – Т.Айтматовдун ёмщр баяны, басып ёткён жолу, коомдук-саясий ишмердиги, билими, иш билгилиги ж.б. сапаттары илимий тщрдё сщрёттёлгёндщгщндё.

Ошондой эле китепте эскерщщлёр жана макалалар бар. Маселен, академик К.Г. Каракеевдин «Адал кызмат» аттуу эскерщщ макаласында атактуу инсандын кыскача ёмщр баяны, Кыргызстандын агартуу ишине, маданий-чарбалык курулушка кщрдёёлдщщ катышуусу, саясий жактан жетиктиги, билимдщщлщгщ ж.б. касиеттери боюнча башкалардан айрымачылыгы, ар кандай кызматтардагы аткарган албан иштери, айрыкча

[1] Тёрёкул Айтмат уулу. - Бишкек: Илим, 1993. – 1-5-б.

ВКП(б) Кыргыз обкомунун экинчи катчысы кезиндеги бирге иштешкени жёнщндё баяндалат.

Т.Айтматов адегенде ВКП(б) Кыробкомдун щгщт-насаат бёлщмщн, Каракол-Нарын, Жалал-Абад кантондорун, Ош округун, Араван-Буура районун жетектеп, кийинчерээк бир эле учурда Кыргыз АССРнын Ёнёр жай жана соода эл комиссары, Кыргыз АССР Эл чарбасынын Борбордук советинин тёрагасы, акыр аягында ВКП(б) Кыргыз обкомунун экинчи катчысы болуп, жооптуу жогорку кызматтарда иштеген. 1925-1935-жж. советтик автономиянын алкагында болсо да илим менен билим берщщ системасынын, калктын саясий аъ-сезиминин, руханий маданиятынын, айыл чарбасы менен ёнёр жайынын ёсщп ёнщгщшщнё, улуттук мамлекеттщщлщгщнщн калыптанышына салым кошконун тана албайбыз. Ошондуктан, окумуштуу тарыхчылардын ошол орчундуу окуяларды изилдёёгё багышталган эмгектерине кайрыла кетщщ кажет. Советтик тарых илими 20-30-жж. революциялык кайра куруупарды даъазалоого ёзгёчё басым жасаганы жалпыга жакшы маалым.

Совет доорундагы, анын ичинде Совет бийлигинин адепки жыйырма жылдыгындагы тщпкщ ёзгёрщщлёрдщ изилдёёнщн жщрщшщн илимпоздор щч баскычка бёлщшёт. Алар мезгили изилдёёчщлёрдщн кесиптик даярдыгынын деъгээли, кёз караштары (концепциясы) жана тыянактары боюнча айрымаланып турат. Биринчи мезгил 20-30-жж. камтып, ал кезде аталган ёъщттё алгачкы кадамдар шилтенип, тарыхий окуяларга таптык кёз караштан анализ жасалган жана баа берилген. Экинчи мезгил 30-жылдардын орто ченинен тартып бирде кщч алып, бирде басаъдоо менен 80-жж. орто ченине чейин созулду;Щчщнчщ мезгил 80-жж. экинчи жарымында, Совет коомундагы кайра куруулар, ачык айтуу, кёз караштардын кёп тщрдщщлщгщ кёнщмщш адатка айлана баштагандан тартып башталды. Бул баскычка «жаъыча ой-жщгщртщщ» аркылуу сын мамиле кылуу, тарыхый процесске адилет анализ жасоо далалаты мщнёздщщ.[1]

Биринчи мезгилде Кыргызстандагы революциялык боштондук кыймылдарына басым жасоодон тышкары, окумуштуулар чарбалык, советтик, партиялык жана социалдык-маданий курулуштун маселелерин да изилдёёгё киришкени белгилщщ. Алсак, андай алгачкы иликтёёлёрдщн катарына И.А.Фатьянов, П.И.Кушнер, П.Погорельский, М.Г.Сахаров ж.б. эмгектери кирет.[2]

20-30-жылдардагы Кыргызстандын социалдык-экономикалык жана саясий абалын иликтёёчщлёрдщн арасынан кёрщнщктщщ мамлекеттик ишмер Ж.Абдрахмановдун эмгектери кескин айрымаланып турат. Ал эми С.И.Ильясов, Б.Б.Байбулатов, П.И.Ухванов ж.б. Совет бийлиги-нин алгачкы агрардык кайра курууларын изилдешкен.[3]

---

[1] Джунушалиев Дж. Время созидания и трагедий. 20-30-е годы XX в. – Бишкек: Илим, 2003. – 8-бет.
[2] Фатьянов И.А. Хозяйственное и культурное строительство Киргизии. – Фрунзе , 1927. – 81-95-беттер.
[3] Ильясов С.И. Социалистическое землеустройство в Киргизии В 1923-1926 гг.//Труды ИЯЛЫ АН Кирг. ССР. Вып. У, 1956; ошонуку эле, Первые шаги разрешения земельного вопроса в Киргизии. //Юбилейная научная сессия АН Кирг. ССР. – Фрунзе, 1958; Ильясов С.И. Копертивно-колхозное строительсто в Киргизии (1918-1929 гг.) – Фрунзе, 1959; Байбулатов Б.Б. Подготовка и проведение земельно-водной реформы. В Южной

60-жылдардан тартып ёзгёчё ёнёр жай курулушун, агрардык саясат жана колхоздоштуруу менен отурукташуунун тарыхын (анын ичинде 20-30-жылдардагы) изилдёёгё кёбщрёёк кёнщл бурула турган болду. Тагыраак айтканда, биринчи маселени иликтёёгё окумуштуулар Чормонов Б.Ж., Сидоров А.Ф., Аттокуров С.А., Малабаев М.М., Чыймылова Б.Д., Миртов В.В., Мусин Х.М. кёп кщч жумшаса, экинчи маселе менен академик Ильясов С.И., Ибраимов И.И., Байбулатов Б.Б., Шерстобитов В.П., Дщйшемалиев Т.Д, Бактыгулов Дж.С., Будянский Д.М. ж.б. алектеништи.[1]

60-80-жылдардын башында кёрщнщктщщ ири илимпоздор К.-Г.К.Каракеев, А.К.Каниметов, С.С.Данияров ж.б. советтик мезгилде кыргыз элинин маданиятынын ёнщгщшщн, маданий революция, сабатсыздыкты жоюу щчщн кщрёштщ, эл агартуу системасынын уюшулушун ар тараптан изилдёёгё басым жасашканы белгилщщ.

Каралып жаткан маселелерге байланыштуу материалдар, тыянактар менен жыйынтыктар айрым аша чабууларга карабастан, жалпылоочу коллективдщщ эмгектерде да абдан арбын.[2]

80-жылдардын аягы 1990-жылдардын башынан тартып, айрыкча эгемендщщлщктщн учурунда кыргызстандык окумуштуу тарыхчылардын жоон тобу Ата Журт тарыхынын маселелерин идеологиялык алкактан арылтып, жаъыча кайрадан карап чыгуу, тарыхый ётмщшкё адилет баа берщщ ёъщтщндё кыйла иштерди аткарууга щлгщрдщ деп азыр ачык айта алабыз. Андай иликтёёлёрдщн катарын К.К.Каракеевдин, В.М.Плоскихтин, Ж.Ж.Жунушалиевдин, А.Ж. Жуманалиевдин, З.К.Курмановдун, Ё.Ж.Осмоновдун, А.А.Асанкановдун эмгектери толуктап турат.[3]

Ошентип, Т.Айтматов аралашкан иштерге, 20-30-жж. Кыргызстандын коомдук-саясий, социалдык-экономикалык жана маданий турмушундагы ёзгёрщщлёргё байланыштуу маселелерди иликтёё боюнча буга чейин кыйла иш

Киргизии. //Труды Института истории АН Кирг. ССР, вып. 3, 1957; Ухванов П.И. Земельно-водная реформа В Киргизии (1921-1922 гг.) – Фрунзе,1957.

[1] Ильясов С.И. Победа социалистических отношений в сельском хозяйстве Киргизии.-Фрунзе,1961; Ибраимов И.И.Партийная организация Киргизии в борьбе за развертывание колхозного движения.
- Фрунзе,1965; ошонуку эле. Борьба парторганизации Киргизии за подготовку сплошной коллективизации сельского хозяйства (1926-1930). -Фрунзе,1967;ошонуку эле.Завершение социалистического преобразования сельского хозяйства в Киргизии.- Фрунзе,1972; Байбулатов Б.Б. Борьба парторганизации Киргизии за проведение оседания кочевого народа.- Фрунзе,1965; ошонуку эле. От кочевья к социализму (Из истории оседания кочевого и полукочевого населения Киргизии в 1917-1937 гг.). - Фрунзе,1969; Шерстобитов В.П. Новая экономическая политика в Киргизии.-Фрунзе,1964; Дуйшемалиев.Д.Очерк истории коллективизации сельского хозяйства Киргизии. -Фрунзе,1965;ошонуку эле.Победа ленинского плана социалистического преобразования сельского хозяйства в Киргизии.-Фрунзе,1972; Бактыгулов Д.С. Из истории перехода киргизского крестьянства к оседлости и социалистическим способам хозяйствования.
- Фрунзе,1971; ошонуку эле.Социалистические преобразования киргизского аила (1928-1940).-1978; Будянский Д.М. Земельно-водная реформа в Южной Киргизии в 1927-1928 гг. - Фрунзе,1968 .

[2] История Киргизии. - Фрунзе: Илим, 1963. Т.2; История Киргизской ССР. Т. 2, кн. 1. - Фрунзе: Илим,1968; История Киргизской ССР. Т.3. -Фрунзе:Кыргызстан,1986;Формирование и развитие киргизской социалистической нации. - Фрунзе,1957; История советского рабочего класса Киргизстана. -Фрунзе,1966; Очерки истории Коммунистической партии Киргизии. Изд.. 2-е, переработанное. Фрунзе,1979. и др.

[3] Каракеев К.К., Плоских В. Из хроники « белых пятен». //Коммунист Кыргызстана.-1990.- №11,12; Семенов И., Джунушалиев Д.Ю. Абдрахманов: Штрихи к политическому портрету //Коммунист Кыргызстана. -1989. - № 3; Плоских В.М. Манас не признал себя виновным.-Бишкек,1993; Джуманалиев А.Политическое развитие Кыргызстана (20-30-е годы).- Бишкек, 1994; Джуманалиев А. Политическая история Кыргызстана (Становление политической системы кыргызского общества в 1920-1930-е годы). -Бишкек, 2002; Джунушалиев Дж. Время созидания и трагедий. 20-30-е годы XX в. - Бишкек: Илим, 2003; Курманов З.К. Политическая борьба в Кыргызстане: 20-е годы. -Бишкек,1997; Осмонов Ё.Ж., Асанканов А.А. Кыргызстан тарыхы (Эъ байыркы доордон азыркы мезгилге чейин): Окуу китеби. - Бишкек, 2003.

жасалды. Бирок тщздён-тщз анын кёп кырдуу ишмердиги алигиче изилдене элек. Бул маселени ар тараптан комплекстщщ тщрдё изилдёё азыркы мезгилдин талабы.

Изилдёёнщн максаты жана милдеттери. Диссертациянын башкы максаты XX к. 20–30-жылдарындагы белгилщщ инсан – Т.Айтматовдун коомдук-саясий жана мамлекеттик ишмердигин ар тараптан комплекстщщ изилдёё, Кыргызстандын Совет доорундагы тарыхында: коомдук, саясий, чарбалык-маданий турмушунда ээлеген ордун жана ролун архивдик, сейрек кездешщщчщ материалдардын, ошондой эле башка тарыхий булактардын негизинде ачып берщщ. Бул максатка жетщщ щчщн тёмёндёгщдёй милдеттер коюлду:

1. Т.Айтматовдун инсан катары калыптанышынын ёбёлгёлёрщнё, тарыхый кырдаалга жана жаш чагындагы чёйрёгё, билимине, таалим-тарбиясына, тубаса талантына, шык-жёндёмщнё мщнёздёмё берщщ;

2.1924-1925-жж. Т.Айтматовдун коомдук иштерде жана партиялык жооптуу кызматтарда алгачкы такшалуусун, 1926-1927-жж. ВКП(б) Каракол-Нарын округдук комитетинин биринчи катчысы катары ишмердигин ирээттщщ кароо;

3. 1927-1929-жж. аталган инсандын Жалал-Абад кантонунун жана жалпы Ош округунун партиялык жетекчиси кезиндеги кыйынчылыктар менен жетишкендиктерди илимий негизде калыс кароо;

4. 1930-1931-жж. Кыргыз АССРнин Ёнёр жай, соода эл комиссары жана Эл чарбасынын Борбордук Кеъешинин тёрагасы кызматында Ата Журтуна кылган кызматын акыйкат анализдёё;

5. 1931-1933-жж. Араван-Буура районунун жетекчиси жана ВКП(б) Кыргыз обкомунун экинчи катчысы катары Кыргызстандын эл чарбасынын, маданий-агартуу, элге билим берщщ жана саясий системасынын ёнщгщшщнё кошкон салымын ачып берщщ; кайгылуу тагдырын кийинки муундарга саясий сабак катары чагылдыруу.

Хронологиялык чектери. Илимий иш негизинен 1903-1938 жылдарды, б.а. Т.Айтматовдун туулганынан тартып кайгылуу тагдырга кабылганына чейинки ёмщр жолун, кёбщн эсе 20-30-жылдардагы коомдук, саясий жана мамлекеттик ишмердигин ёз ичине камтыйт.

Иштин методологиялык негизи. Диссертациялык иште илимий иликтёёгё объективдщщ мамиле жана тарыхый таанып билщщ принциптери, социологиялык, статистикалык жана салыштырмалуу талдоо жщргщзщщ, биографиялык ж. б. ыкмалар тщздщ.

Диссертациянын негизги тарыхый булактары. Илимий изилдёёнщн негизин ар кыл тарыхый булактар тщздщ. Алардын басымдуу кёпчщлщк бёлщгщ архивдик даректер болуп эсептелет. Конкреттщщ-тарыхый материалдардын кёпчщлщгщ Кыргыз Республикасынын саясий документтер жана КР Борбордук мамлекеттик архивинен топтолду. Ошондой эле Т.Айтматов менен бирге иштешкен замандаштарынын эскерщщлёрщ да пайдаланылды. Бул иште бир катар илимий эмгектер, документалдык жана мезгилдщщ басма сёз каражаттарынын материалдары колдонулду.

Иштин илимий жаъылыгы. Элибиз эгемендщщлщккё ээ болгонго чейин инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ээлеген орду жана ролу тарых илиминде жетиштщщ деъгээлде изилденбей, атщгщл жабык маселе катары тарыхтын бщктёмщндё калып келгендиги менен аныкталат. Акыркы жылдарда айрым Улуу инсандар тууралуу илимий иликтёёлёр ишке ашырылганына карабастан, алигиче алардын кёбщ адилет баасын ала элек. Андыктан, иште алгачкы ирет XX к. 20-30-жылдарында, ётё катаал карама-каршылыктуу заманда Кыргызстандын саясий аренасында кыргыз элинин улуттук сыймыктарынын бири – Т.Айтматовдун кёп кырдуу ишмердигин ар тараптан изилдёё аракети жасалды. Мында анын Кыргызстандын коомдук, чарбалык-маданий ёнщгщщсщ жана саясий системасынын калыптанышы, улуттук автономиясынын чыъдалышы щчщн жасаган чечкиндщщ аракеттери кёъщлдщн борборунда болду. Иштин ёзёгщн ар тщрдщщ тарыхый булактар, кёбщнчё архивдик даректер тщзщп, аларды анализдёё, системага салуу жана объективдщщ чечмелёё аркылуу негизги жыйынтыктар чыгарылды. Алардын, айрыкча архивдик даректердин кёпчщлщгщ алгачкы ирет илимий айлампага киргизилип отурат.

Иштин практикалык мааниси. Бул эмгектин баалуулугу болуп жалпы эле кыргыз тарыхнамесинде жаъыдан калыптанып жаткан инсан таануу багытына кошкон олуттуу салымы эсептелинет. Изилдёёнщн негизги жоболору, жыйынтыктары жана тыянактары Кыргызстандын советтик доордогу объективдщщ тарыхын толук калыбына келтирщщгё кызмат кылышы мщмкщн. Ошондой эле иштеги топтолгон бай материал жалпы билим берщщчщ орто мектептер, жогорку жана орто окуу жайлары щчщн окуу китептерин, атайын же тандалма курстарды, дарстарды даярдоодо колдонууга болот. Бул иш тарыхый инсандардын ишмердигин иликтеп билщщ боюнча улам кщч алып бара жаткан коомчулуктун талабын канааттандырууга жардам бериши мщмкщн.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

- XX к. 20-30-жж. кыргыздардан чыккан, бирок акыры бейкщнёё сталиндик тоталитардык системанын курмандыгына айланган инсандардын татаал тагдыры али чети оюла элек мааниси зор актуалдуу проблемалардын катарына кирет. Аталган маселе конкреттщщ бир тарыхий инсандын башкача айтканда Т.Айтматовдун мисалында кыргыз тарых илиминде алгачкы жолу комплекстщщ тщрдё изилденди.
- Т.Айтматовдун ёмщрщ, щзщрлщщ ишмердиги алгач партиялык жооптуу кызматтарда: обкомдо, 1926-1927-жылдары ВКП(б) Каракол-Нарын округунун комитетинин жооптуу катчысы болуп эмгектенщщсщ, анын жоопкерчиликтщщ мамилеси ага болгон ишенимди арттырган. Акырындап ал кёрщнщктщщ саясий ишмерге, иштин кёзщн билген жетик жетекчиге айланган.
- 1927-1928-жылдары Т.Айтматов Жалал-Абад кантондук комитеттин жооптуу катчысы болуп жетектеп турган мезгилде аймактын социалдык-экономикалык абалынын жакшырышына, элдин маданий деъгээлинин ёсщшщнё зор салымын кошту. Мындагы жер-суу реформасынын

белгиленген мёёнёттё, оор жоготууларсыз ишке ашырылышында да анын ролу зор.

- Т.Айтматов 1929-1930-жылдары Кыргыз АССРинин Эл чарба борбордук советинин тёрагасы болуп турганда, Кыргызстандын ёнёр жайынын ёнщгщшщндё, алгачкы ишканалардын, электр станцияларынын, темир жолдордун курулушунда, жаратылыш байлыктарын, тоо-кендерин изилдеп ишке киргизщщдё чоъ роль ойногону анык.
- 1934-1935-жылдары Т.Айтматовдун коомдук-саясий жана мамлекеттик ишмердигинин туу чокусу ВКП(б) Кыргыз обкомунун экинчи катчылыгына дайындалышы болду. Бул кызматка аны буга чейин элине ётёгён ак кызматы, мээнеткечтиги, саясий кёз караштарынын кенендиги, теориялык даярдыгынын тереъдиги, абдан дасыгып такшалуусу жеткирген. Ал кызматта аз убакыт иштегенине карабастан агартуу, маданий-массалык мщнёздёгщ кыйла ишти аткарууга щлгщрщп, коомчулуктун щмщтщн актай алды.
- 1937-1938-жылдары тоталитардык система кщч алып, ётё чыъалган кыйын кырдаалда анын ёмщрщ кыйылган. Албетте, ал сталиндик репрессиядан эч кутула алмак эмес. Анткени башка замандаш инсандардай эле Т.Айтматов дагы тщпкщлщгщндё ёз элинин келечегин ойлогон.

Изилдёёнщн натыйжаларын апробациялоо. Диссертациялык иш боюнча кёптёгён республикалык, эл аралык илимий конгресс, конференция-ларда, симпозиумдарда (Бишкек, Алматы, Ош, Талас), Талас мамлекеттик университетинде докладдар жана лекциялар окулду. Изилденип жаткан тема боюнча 8 илимий макала Ат Мекендик жана чет элдик басылмалардан жарык кёрдщ.

Диссертациянын структурасы жана кёлёмщ. Диссертация кириш сёздён, щч баптан, корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден (фотосщрёттёр) (178 бет).

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Биринчи бап “Т.Айтматовдун жаш кези жана коомдук саясий ишмердигинин башталышы”. Бул бапта Айтматовдун ёмщр жолу жана Каракол-Нарындагы жетекчилиги жёнщндё сёз козголот. XX кылымдын 20-30-жылдарындагы мамлекеттик жана коомдук ишмерлердин бири Т.Айтматовдун ёмщрщ, кёп кырдуу коомдук-саясий ишмердиги ётё жооптуу жана кооптуу мезгилге туура келген. Т.Айтматов Талас жергесиндеги Шекер айылында 1903-жылы тёрёлгён.Тщпкщ атасы санжыра боюнча, болжолу XV кылымда жашап ёткён Кытай баатыр болгон.

Айрым тарыхый маалыматтарга караганда, Т.Айтматов адегенде 1912-1914 (1913)-жж. айылдагы мусулман мектебинен башталгыч билим алган. 1915-ж. Айтмат уулун Олуя-Атадагы орус-тузем мектебине киргизет. 1917-жылы Тёрёкул орус-тузем мектебин аяктап, кайрадан Шекерге щй-бщлёсщнё кайткан.1917-жылдын кщзщнён тартып, ошол эле калаадагы бирдиктщщ эмгек

мектебинин биринчи баскычынан окуй баштаган. Аны 1919-1920-ж. аяктагандан кийин реалдык окуу жайда окуган.

Т.Айтматовдун эл менен тез тил табыша билгендиги, темир жол курулушунда тщркщн улуттун ёкщлдёрщ менен бирге эмгектенген кезде топтогон тажрыйбасы жана билими, сабаттуулугу, айрыкча орус тилин жакшы ёздёштщргёнщнщн натыйжасында 1920-1921-жылдары бир эле мезгилде эки кызматта – Кщркщрёё ВРКнин (волостук революциялык комитет) катчысы жана Грозный кыштагынын (азыркы Аманбаев айылы) уюмунун катчысы болуп иштеген. Т.Айтматов ошол эле учурда айылдык комсомол уюмуна да жетекчилик кылган. 1921-жылы комсомолдун Сыр-Дарыя областтык съездине Таластан делегат кылып Ташкент шаарына жёнётщшкён.1921-жылы Ташкенттеги советтик-партиялык мектепке окуп калат. Т.Айтматовдун окууга болгон ынтызарлыгын жана жёндёмдщщлщгщн, орусча тыъ сщйлёгёнщн эске алып, аны алдыъкы окуучу катары Москвадагы Чыгыш эмгекчилеринин Коммунисттик университетине окууга жёнётщшкён. Бул жогорку окуу жайда ал 1921-жылдан 1924-жылга чейин 3,5 жыл окуган. Т.Айтматов Москвадагы ЧЭКУде студент кезинде эле мыкты окугандыгы, коомдук иштерге активдщщ катышкандыгы, комсомолдук тапшырмаларды так аткаргандыгы жана щлгщлщщ жщрщш-турушу щчщн ВКП(б)на кандидаттыкка кабыл алынган.1925-жылы каттоо баракчасында ёзщн партияга 1922-жылы кирген, партуюмдагы абалды уюштуруучу; агитатор-пропагандист деп кёрсёткён

1922-жылы жайкы каникул учурунда – май (июнь) айынан тартып августтун аягына чейин ал Олуя-Ата шаарында уезддик аткаруу комитетинде башкаруу бёлщмщнщн инструктору кызматын аткарган. 1922-жылдын октябрынан 1923-жылдын июнь айына чейин сабактан тышкаркы (кийин) убакытта Век заводунда байланыш боюнча иштеген. 1923-ж. жайкы каникул маалында июль-август айларында Фергана областында мобилизация боюнча (Анжиян ш.) областтык саясий секретариаттын саясий кызматкери катарында жергиликтщщ калктын жана кызыл аскерлердин арасында саясий агартуу иштерин (щгщт-насыят) жщргщзгён. 1924-жылы январда РКСМдын Университеттик комитетинин мщчёлщгщнё шайланып, уюштуруу бёлщмщндё иштей баштаган. 1924-ж. жайында июнь-август айларында Тщрк фронттун Улуттук командалык мектебинде коом таануу сабагы боюнча окутуучу болуп эмгектенет. 1923-ж.1-октябрынан тартып 1925-ж. 25-январына чейин ЧЭКУ комсомол уюмунун алдындагы даярдоо курсунун ийримин жетектеген, 1924-ж.1-октябрынан тартып 1925-ж. 25-январына чейин РКСМдын Университеттик ячейкасынын-бюросунун уюштуруу коллегиясынын мщчёсщ болуп иштеген. Ошондой эле 1924-ж аягында райондо РКСМдын ячейкасында саясий сабаттуулук тобунун жетекчиси катары иштеп турган, Бухара агартуу щйщнщн (комсомолдук) ячейкасына бекитилген, анда саясий сабаттуулук боюнча жетекчилик кылган.

Т.Айтматовдун коомдук-саясий ишмер катары калыптана башташы XX кылымдын 20-жылдарынын орто ченине туура келет. Т.Айтматов 1924-ж. кщзгё жуук ВКП(б) Кыргызобкомунун агитациялык-пропагандалык бёлщмщнё пропагандист кызматына дайындалган. 1925-жылы 14-мартта ал ВКП(б) анык

мщчёлщгщнё ётёт. 1922-ж. 22-марттан тартып партияга мщчёлщккё кандидат болгону маалым. Ал эми 1925-ж. 4-ноябрда II партиялык конференцияда ВКП(б) Кыробкомунун агитация-пропаганда бёлщмщнщн (АПБ) башчысынын орун басары, кийинки жылы бёлщм башчы болуп шайланат. 1926-ж. июнь айынан тартып 1927-ж. март айына чейин Каракол-Нарын округуна жёнётщлгён.

Т.Айтматовду 22 жашында Советтердин Пишпек Округдук съездинин катышуучулары ККАО Советтеринин I Учредителдик съездине делегат кылып шайланган.

Кара-Кыргыз автономиялуу облусунун Уюштуруу бюросунун Аткаруу бюросунун 1925-ж. 17-мартта ёткён кеъешмеси Пишпек шаардык кеъешинин биринчи жыйынын 19-мартта чакыруу жёнщндё чечим чыгарып, ал жыйында Т.Айтматовго «СССРдин эл аралык абалы жёнщндё» баяндама жасоо тапшырылган. Албетте, мында баяндамачынын интеллектуалдык деъгээлинин эъ жогорулугу, потенциалдык мщмкщнчщлщгщ, Москвадагы Коммунисттик университеттен алган теориялык билими, алгачкы агитатор-щгщтчщ, пропагандист-насыятчы катарында топтогон тажрыйбасы эске алынган.

Т.Айтматовду XX кылымдагы кыргыздын улуттук мамлекеттщщлщгщн тщзщщчщлёрщнщн катарына кошсок аша чапкандыкка жатпайт. Алсак, ал Пишпек округунан делегат катары 1925-ж. 27-30-мартта ёткён Кара-Кыргыз автономиялуу облусунун I Учредителдик съездине катышкан. 1926-ж. 25-февралда Кыргыз АОтын Кыргыз АССРсына айландыруу боюнча комиссия тщзщлгёндё анын курамына киргизишкен. Комиссияга борбордон келген И.А. Фатьянов тёрагалык кылып, Ж.Абдрахманов, Л.А. Авербург, К.Абрамов, Т.Айтматов, И.Тойчинова, ж.б. мщчёлёрщ болгон. Комиссия Кыргыз АССРсынын тщзщлгёндщгщ жёнщндё Декларацияны жана Кыргыз АССРсынын Конституциясынын долбоорун даярдамак.

Ал айрыкча мамлекеттщщлщктщн негизин, мыйзамдуулукту, бийликтин башкы башкаруучу органы катары Советтерди чыъдоого кёп кщч жумшаган. Анткени, ал кезде жаъы бийлик – Советтер тамырын тереъ жая албай, мамлекеттик тщзщлщштё кемчиликтерге жол берилип, эски коомдук мамилелердин калдыктары сакталып турган.

Т.Айтматов Кыргыз автономиялуу областынын адегенде агитатору, кийинчерээк башкы агитатор-пропагандисти (АП бёлщм башчысы) катарында эл арасында сабатсыздыкты жоюу, саясий-агартуу, щгщт-насыят, маданий-тарбиялык иштерди уюштурууда активдщщ роль ойногон. Обкомдо агитация-пропаганда бёлщмщнщн (АПО-ЩНБ) башчысы болгонуна жыл айланбай, Т.Айтматов 1926-ж. июнь айынын аягында ВКП(б) Каракол-Нарын округдук комитетинин жооптуу (биринчи) катчылыгына кётёрщлгён.

Т.Айтматовдун ётщнщчщ боюнча, округдук комитетинин алдында 1926-ж. 27-сентябрдан тартып, Каракол-Нарын округунун кёп улуттуу калкынын арасында щгщт-насыят иштерин жщргщзщщчщ агитатор-пропагандисттерди кайрадан даярдоочу бир айлык саясий курстар ачылган.

Т.Айтматов Каракол-Нарын кантонунда иштеп турганда партиялык иштер, советтик курулуш, Советтерди чыъдоо иши менен эле алагды

болбостон, социалдык катмарлардын арасындагы мамилелерди жёнгё салуу, диний агымдарга, мечит, чиркёёлёрдщн иш аракеттерине байкоо жщргщзщщ, улуттук кадрларды даярдоо, идеялык саясий тарбия иши, аялдар, жаштар жана бёлёк-бётён улуттар, кедей-кембагалдар, профсоюздар арасында иш жщргщзщщ, калкты кооперациялоо-коллективдщщ чарбага тартуу ж.б.маселелерге кёъщл бурган.

Экинчи бапта "Т.Айтматовдун Кыргызстандын тщштщгщндёгщ ишмердиги (1927-ж. март - 1929-ж. апрель)" каралды**.** Т.Айтматов 1927-жылдын март айынан тартып, 1929-ж. апрель айына чейин адегенде Жалал-Абад канткомунун, кийин ал кантон Ош кантону менен биригип, Ош округу аталганда округдук комитетинин жооптуу катчысы кызматындагы эмгеги иликтенди.

1928-ж. тщштщктёгщ эки кантон биригип, Ош округу уюшулганы маалым. Кыргызстандагы, анын ичинде Жалал-Абад, Ош округ, кантондорундагы административдик-аймактык кайра тщзщщлёр Т.Айтматовдун кёз алдында ётщп, кёбщнё ёзщ активдщщ катышкан. Мисалы, аймакта ошол учурда пахтачылык сыяктуу техникалык ёсщмдщктёрдщ ёстщрщщ жакшы жолго коюлган.

Тщштщк райондордо жер-суу реформасын жщргщзщщ жёнщндё чечим адегенде Кыргыз АССРнин Советтеринин 1927-ж. 7-12-мартта ёткён I Учредителдик съездинде кабыл алынган. Ага Т.Айтматов дагы активдщщ катышып, Кыргыз АССР Борбордук Аткаруу Комитетинин мщчёсщ болуп шайланган. Бул чечимди Союздук борбор жактырып, ошол жылы 4-июлда РСФСР ББАК менен ЭКК Кыргыз АССРнин Ош жана Жалал-Абад кантондорундагы жер-суу реформалары жёнщндё Жобону бекиткен. Ага ылайык, реформага камылга кёрщщ катарында агрардык кайра куруулардын укуктук нормаларын иштеп чыгуу, кедейлер менен орто дыйкандар щчщн жетиштщщ жер щлщштёрщнщн чен-ёлчёмщн аныктоо ж.б. иштерди аткаруу керек эле. Ошондой иш чараларды уюштуруу щчщн 1926-ж. 6-июлда республиканын тщштщк райондорунда жер реформасын даярдоо жана жщргщзщщ боюнча Борбордук комиссия тщзщлёт. Кийинчерээк ал Кыргыз АССР БАКнын алдында Борбордук жер комиссиясы (БЖК-ЦЗК ЦИК Кирг.АССР) деп аталып калган. Т.Айтматов анын мщчёсщ болгон. 1927-ж. 12-ноябрда Кыргыз АССР БАКнин экинчи сессиясында Борбордук жер комиссиясынын курамы бекитилип, Т.Айтматов БЖК президиумунун мщчёлщгщнё кётёрщлёт. Белгилеп кетщщчщ нерсе, Т.Айтматов бир эле учурда ВКП(б) Жалал-Абад канткомунун жооптуу катчысы-партиялык жетекчиси катарында кантондо жер-суу реформасын жщргщзщщ комиссиясын да башкарган.

Т.Айтматов маданиятты ёнщктщрщщдё да кёп кщч жумшаган. Ал адеп Жалал-Абад аймагында иштей баштаган 1927-жылы кщзщндё эле «Кёк-Жаъгак» кенинде жумушчу-шахтерлордун балдары щчщн I баскычтагы мектеп ачылып, Шакафтар жана Чаъгырташ айылдарында мектептердин имараттары курулган.

1928-жылдын аяк ченинде Жалал-Абад менен Ош кантону биригип Ош округу тщзщлгён соъ, Т.Айтматов бул чоъ чёлкёмдё дыйканчылыктын, мал чарбачылыгынын ёнщгщшщнё салым кошкон. Ал айрыкча пахта аянттарын кеъейтщщгё басым жасап, аймакты кёбщнесе кебез ёндщрщщ боюнча адистештирщщгё аракеттенген.

Щчщнчщ бапта “Т. Айтматов Кыргызстандын XX кылымдагы чыгаан инсаны». Бул бапта Т.Айтматовдун Кыргыз АССРнын Ёнёр жай жана соода эл комиссары, Эл чарбасынын Борбордук Кеъешинин тёрагасы (1930-1931) кызматындагы жана Араван-Буура районундагы жетекчилиги жёнщндё баяндалат.

1929-жылы 25-30-апрелде ёткён Кыргыз АССРнын Советтеринин II съездинде жана Кыргыз ССР БАК экинчи чакырылышынын I сессиясында Т.Айтматов республиканын ёнёр жай жана соода эл комиссары кызматына бекитилет. Т.Айтматов Ёнёр жай жана соода эл комиссары, кийин Эл чарбасынын Борбордук Советинин тёрагасы сыпатында билимин, кщч-кубатын республиканын ёнёр жайынын ёнщгщшщнё арнаган.

1929-ж.10-декабрда Кыргыз АССР Эл чарба борбордук советинин (ЭЧБС) Президиумунун кеъешмесинде Аламщдщн ГЭСин кеъейтщщ жана Фрунзе шаарында жылуулук станциясын куруу жёнщндё маселе талкууланат. Айтмакчы ал кеъешмеге Республиканын ЭЧБС ошол кездеги тёрагасы Т. Айтматов тёрагалык кылган.

Т.Айтматов башынан ар бир ишке комплекстщщ мамиле кылган ишмер эле. Ошондуктан ал ЭЧБС тёрагасы катарында Аламщдщн ГЭСин кеъейтщщ, Фрунзе жылуулук станциясын (ТЭС) куруу менен бирге, алдын ала курулушта эмгектенген жумушчулардын, кызматкерлердин турмуш-тиричилигин жакшыртуу, турак жай куруу, ыъгайлуу шарттарды тщзщщ щчщн кам кёргён. 1930-ж. Фрунзе шаарында №1 ЖЭС курула баштап, ал 1931-ж. эле эл чарбасына энергия бере баштайт. 1931-ж №2 ЖЭС курулушу кулач жайып, 1933-ж. аяктайт. Дегеле, биринчи беш жылдыкта Кыргызстанда Аламщдщн ГЭСинен (1929) тышкары Сщлщктщ (1930) жана Фрунзе (1931) жылуулук электр станциялары, Караколдо, Жалал-Абадда, Щч-Коргондо жана Токмокто бир катар чакан электр станциялары курулуп ишке киргизилген. Оштогу гидроэлектростанциясынын тетиктери жаъыртылат жана кеъейтилет. Кызыл-Кыя, Кёк-Жаъгак, Нарын (Таш-Кёмщр) таш кёмщр кендеринде да электр станциялары курулган.

Ошол кездеги кыргыз ёкмётщнщн башчысы Ж.Абдрахманов ёъдщщ Ата Журттун анык патриот жетекчилери ал пландарды жергиликтщщ элдин кызыкчылыгына шайкеш келтирщщгё, маселеге комплекстщщ мамиле кылууга умтулган. Алар республикада топтолгон социалдык жана чарбалык проблемаларды ири ёнёр жай ишканаларын, темир жолдорду, ГЭСтерди ж.б. куруу аркылуу ар тараптан ийгиликтщщ чечщщгё болот деп эсептешкен. Тилекке каршы, мындай сунуштардын кёбщн, республикалык ёкмёт даярдаган долбоорлорду союздук борбор четке кагып, чектелген мщнёздёгщ пландар кабыл алынганы маалым. Ошого карабастан, Кыргыз АССР ЭКС тёрагасы Ж.Абдрахманов, Ёнёр жай жана соода эл комиссары, кийинки ЭЧБС тёрагасы

Т.Айтматов баш болгон Кыргызстандын жетекчилери эч моюбай, жергиликтщщ ёнёр жай курулушунун кулач жайышы щчщн шарт тщзщщгё баардык мщмкщнчщлщктёрдщ пайдаланышкан. Анын щстщнё, Т.Айтматов аталган тармакты тескеп турган учурда ёнёр жай курулушу ёзгёчё кщч алып, айрым ишканалар эпкиндщщ курулуштарга айланган. Мисалы, андай курулуштардын катарына Фрунзе шаарындагы эт комбинаты, Канттагы кант заводу, Багыш-Кёк-Жаъгак, Карасуу-Ош темир жолдору ж.б.кирет.

Т.Айтматов Кыргызстанда алгачкы аэродромдорду куруу ишине да активдщщ аралашкан мамлекеттик жетекчилердин бири болгон. Жыйынтыктап айтканда, Т.Айтматов 20-жылдардын аягы – 30-жылдардын башында Кыргызстанда ёнёр жай курулушунун кулач жыйышына, жалпы эл чарбасынын башкы тармактарынын мезгил талабына, тарыхый шартка жараша ёсщп-ёнщгщшщнё чоъ салым кошкон. Буга анын ошол кезде ээлеген жогорку жана ётё жооптуу кызматтары да тщрткщ болгон. Дегеле, Кыргызстандын эл чарбасынын ал аралашпаган бир дагы тармагы калган эмес. Ал биринчи беш жылдык планды иштеп чыгууда, кийин ага ёзгёртщщлёрдщ киргизщщдё, тактап толуктоодо, ёнёр жай ишканаларын, ГЭСтерди, даъгыр кара жол, темир жолдорду куурууда, тоо-кендерин ишке киргизщщдё жетекчи ишмерлердин ар дайым алдыъкы катарында жщргён.

Т.Айтматов Араван-Буура районунда дээрлик щч жыл бою,1931-ж. марттан 1933-ж. аягына чейин жетектеди. Т.Айтматов кёп ётпёй иш билгилиги, эмгекчилдиги, эъ башкысы адамкерчилик касиеттери аркылуу элге алынды. Т.Айтматовдун ишти туура уюштура билгендигинин аркасында Араван-Буура району республикада биринчилерден болуп райондор аралык мелдештин жеъщщчщсщ болгон.

Адилеттик щчщн айта кете турган жагдай, бщткщл Советтер Союзунун башка республикаларындай эле Кыргызстанда дагы айыл калкын отурукташтырууда жана тездетилген темпте туташ коллективдештирщщнщ ишке ашырууда И.В.Сталин баш болгон советтик-партиялык жетекчилик кёптёгён аша чабууларга, бурмалоолорго ж.б. терс кёрщнщштёргё жол бергени маалым.

Кыргызстанда ошол кезде отурукташкан дыйканчылык райондорунда туташ коллективдештирщщнщ жщргщзщщ щчщн ыъгайлуу шарттар бар эле. 1930-ж. 16-январда республиканын колхоз борбор уюму дыйканчылык басымдуулук кылган тилкеде жайгашкан туташ коллективдештирилщщчщ 6 районду аныктаган. Алгачкы даярдыктар кёрщлгёндён кёп узабай 1930-ж. жазга маал Кыргызстанда туташ коллективдештирщщ башталган. Ошондо туташ коллективдештирщщ Араван-Буура районунда да кулач жайган. Дал ошол ёнёктщк райондо кызыган кезде аны аягына чыгаруу милдети Т.Айтматовго жщктёлгён.

ВКП(б) Кыргыз обкомунун 1931-ж. 20–22-июнда ёткён III пленумунда Т.Айтматов тереъ мазмундуу сёз сщйлёп, Араван-Буура районунда коллективдештирщщнщн жщрщшщндёгщ ийгиликтер менен кыйынчылыктарга кеъири токтолгон. Бекеринен ВКП(б) Кыргыз обкомунун жооптуу катчысы А.О.Шахрай Т.Айтматовго 1933-ж. берген мщнёздёмёсщндё

мындай деп жазбаса керек: «Жолдош Т.Айтматов саясий жактан жеткилеъ иште сыналган. Ётё жёндёмдщщ, келечеги кеъ ёсё турган ишмер. Идеологиялык жактан туруктуу. Тартиптщщ».

Т.Айтматовдун эмгеги бааланып, ар тараптан жараткан жетишкендиктери щчщн Араван-Буура району 1932-1933-жылдар аралыгында Республикалык Ардак тактага жазылууга татыктуу болгон.

Андан кийинки бёлщмдёрдё ВКП(б) Кыргыз обкомунун экинчи катчылык кызматындагы ишмердиги, кайгылуу тагдыры – сталиндик репрессиянын капшабына кабылуусу баяндалат.

Т.Айтматов 1934-жылдын башында республикадагы эъ жогорку кызматтардын бири – ВКП(б) Кыргыз обкомунун экинчи катчысы кызматына шайланган. Бул кызматта ал 1934-жылдын 15-январынан тартып 1935-жылдын 12-мартына чейин, болгону 1 жыл эки ай гана эмгектенген. Бирок ал кызматта аз эле убакыт иштесе да, Кыргызстандын социалдык-экономикалык жана маданий ёнщгщщсщнё чоъ салым кошууга щлгщргён. 1934-жылдын орто ченине карата ВКП(б) Кыробкомунун II пленумунда Т.Айтматовдун айткан расмий маалыматына караганда, республикада калктын сабаттуулугу 50%га таяп, жалпы баштапгыч билим берщщчщ мектептер менен алар камтыган балдардын саны арбыган. Ошондой эле сабатсыздыкты жоюуга, мектепте билим берщщнщ ёнщктщрщщгё адистерди даярдоого, маданий-агартуу иштерине, басма сёз, радио берщщ, адабият жана искусствонун ёнщгщшщнё зор салымын кошкон.

Бирок бул ёъщттё жетишкен ийгиликтер менен бирге эле олуттуу кемчиликтер да кетирилгени маалым. Алар тууралуу обкомдун II пленумунда Т.Айтматовдун ачык айтканы бар. ВКП(б) Кыргыз обкомунун аталган жыйыны 1934-ж. 15-16-июлда ётщп, анда ВКП(б) БКнин «Башталгыч жана орто мектеп жёнщндё» чечимдеринин аткарылышы тууралуу маселе талкууланган. Аталган маселе боюнча негизги докладды пленумда социалдык-маданий иштерге жетекчилик кылуу милдети жщктёлгён экинчи катчы Т.Айтматов жасайт. Ал элге билим берщщдёгщ абалды тереъ анализдеп, мектептерде улан-кыздарды окутуу ишинде кетирилген кемчиликтерди баса белгилеп, атайын кесиптик даярдыгы бар мугалимдердин мектептерде жетишпей жаткандыгына ёзгёчё кёъщл бурган.

Эл агартуу ишинин татаал маселелери, бётёнчё окуу жайларды окуу китептери менен жабдуу, алардын материалдык абалын жакшыртуу маселеси ар дайым Т.Айтматовдун кёъщлщнщн борборунда болгон.

1935-жылы 13-мартта ВКП(б)нын Кыргыз обкомунун IV пленуму Т.Айтматовду обкомдун экинчи секретарлыгынан бошотуп, Москвадагы ВКП(б) БК нин алдындагы марксизм-ленинизм курстарына жёнётщщ жёнщндё чечим чыгарат.

Т.Айтматов аталган курстарда 1935-1936-окуу жылынын аягына чейин окуп, аны ийгиликтщщ аяктаган. Андыктан аны тарыхый-партиялык Кызыл профессура институтуна жёнётщшкён.Тилекке каршы, Т.Айтматовдун мындагы окуусу узакка уланган жок. Анткени, сталиндик жазалоолор башталган эле.

Кыргызстанда КП(б)нын 1937-ж. 5-16-июнда ёткён I сьездинде Б.Исакеев, Э.Эсенаманов, А.Орозбеков ж.б. сыяктуу республиканын жетекчилерине алдын ала атайын камдалган делегаттар эл душмандарына жан таркандар деп жалаа жаап асылышкан. Съездде ошол кездеги Кыргызстан КП(б) БК биринчи секретары М.К.Аммосов Т.Айтматовду актап, анын Москвада ийгиликтщщ окуп жатканын, ётё билимдщщ, партиялык ишк жёндёмдщщ экенин айтканы щчщн ага Тёрёкулду жакшы билбей туруп жактайсыъ деген кщнёё коюшкан.

Ошондо Т.Айтматовго Араван-Буура районунда иштеген кезде бардык жетекчи кызматтарга бай-манаптарды тарткан деген жалаа коюлган. Кёп ётпёй Москвада Кызыл профессура институтунда окуп жщргён Т.Айтматовдун партиялуулугун кароо щчщн Кыргызстанга чакыртылган. Бирок, адегенде аны Кыргызстанга жиберщщнщн ордуна Москвада эле 1937-ж. 1-декабрда абакка камашат. Кёрсё ага Кыргызстандагы «улутчул» деп шек саналган адамдардын катарында мурдатан эле, т.а. 1937-ж. 1-мартта атайын жашыруун иликтёё иши башталган экен.

1937-ж. 30-декабрда Москва шаарындагы ВКП(б) Дзержинск райкомунун бюросунун чечими менен Т.Айтматов партиядан чыгарылат. Аны 1937-ж. 14-ноябрда Москвадан Кыргызстанга алып келишет. Мында алынып келээри менен ага «Совет бийлигин куралдуу тщрдё кулатууну, Кыргыз ССРын СССРден кщч менен бёлщп алууну жана чет ёлкёлщк буржуазиялык мамлекеттердин биринин (Англия) протектораты алдында буржуазиялык-улутчулдук мамлекет тщзщщнщ ёзщнщн максаты кылган контрреволюциячыл улутчул «СТП» (Социал-Туран партиясы) уюмунун активдщщ катышуучусу болуп эсептелет», деген расмий айып тагылат. Ошондой эле аны практикалык ишинде контрреволюциячыл уюмдун жетектёёчщ борборунун тапшырмасы боюнча Кыргызстандын эл чарбасында зыяндуу ишмердикти жщргщзгён, контрреволюциячыл уюмга бир катар кишилерди тарткан деп кщнёёлёшкён.

1938-ж. 5-ноябрда СССР Жогорку Сотунун Аскер коллегиясынын Т.Айтматовду – ёлщм жазасына тартуу жёнщндёгщ ёкщмщ чыккан. Ошентип, 35 жаш курагында Т. Айтматовдун ёмщрщ кыйылган.

Ата Журт алдында таза экендигине карабай, сталиндик ёкщм-зордукчул бийлик тарабынан 30-жылдардын экинчи жарымында курмандыкка чалынган Т.Айтматов дээрлик жыйырма жыл ёткён соъ, 50-жылдардын экинчи жарымында акталды. 1957-жылы 15-июнда СССР Жогорку Сотунун Аскер Коллегиясы 1938-ж. 5-ноябрдагы Т.Айтматовго байланыштуу ёкщмдщ кайра карап, кошумча текшерщщнщн натыйжасында, анын ишмердщщлщгщндё кылмыштуу аракеттер жок экендиги аныкталгандыгын эске алуу менен аталган ёкщмдщ жокко чыгарган жана бейкщнёё шейит кеткен маркумду толук актаган. Ага удаа Кыргызстан КП БК Бюросунун 1957-ж. 29-ноябрда болуп ёткён кеъешмеси партиялык жактан актоо жёнщндёгщ арызын караган жана анын партияга мщчёлщгщн кайрадан калыбына келтирщщ тууралуу чечим чыгарган. Ал эми 1991-ж. июнда Чоъ-Ташта табылган 137 кишинин сёёгщ менен бирге анын сёёгщ, ёкщмщ табылып, 30-августта атайын аза кщтщщ ырасмысы ётщп, Ата-Бейитке коюлган.

Корутундуда диссертациялык изилдёёнщн жалпы жыйынтык-тарынын негизинде тёмёнкщдёй тыянактар чыгарылды:

- Т.Айтматовдун коомдук-саясий жана мамлекеттик ишмердиги тарыхтагы жеке инсандын ролун иликтёёдё жана окуп щйрёнщщдё мааниси ётё чоъ;
- Т. Айтматовдун Кыргызстанда Совет бийлиги орногон соъ ишке ашырылган улуттук мамлекеттщщлщктщн тщзщлщшщнё, жаъы ёкмёттщн агрардык саясатын ирилешкен чарбалардын уюшулушуна, алгачкы ёнёр жай ишканаларынын курулушуна, сабатсыздыктын жоюлушуна, илим-билимдин жана маданияттын кулач жайылышына ётё зор салымын кошкон;
- Т.Айтматовдун жекече демилгеси жана анын ишмердигинин, ар тараптуу жетекчилигинин, кёптёгён жоопкерчиликтщщ ишинин натыйжасында, Кыргызстандын 20-жылдардын аягы – 30-жылдардын башында Кыргызстанда ёнёр жай курулушунун кулач жайылышына, эл чарбасынын башкы тармактарынын ёсщп-ёнщгщшщнё олуттуу салым кошкон. Адеп КАССРнын Ёнёр жай жана соода эл комиссары, аздан соъ ага ЭЧБСнин тёрагасы кызматына эмгектенген;
- Т.Айтматовдун патриоттуулугу, жёндёмщ, билими, анын ишмердщщлщгщ жаш муундарды тарбиялоодо чоъ мааниге ээ.

Диссертациянын негизги мазмуну тёмёнкщ макалаларда чагылдырылды:

1. Тёрёкул Айтматовдун ишмердщщлщгщн изилдёё тарыхынан //Вестник КНУ. – Бишкек, 2006. – Сер. 1. – Вып.5. – 51-55 б.
2. Т.Айтматовдун ишмердщщлщгщнщн тарыхый ёбёлгёлёрщ //Вестник КНУ. – Бишкек, 2006. – Сер. 1. – Вып. 5. – 55-60 б.
3. Жизнь и деятельность Торокула Айтматова (1903-1938 гг.) // «Изденис»- «Поиск». –Алматы, 2006. – № 4. – С. 172-176.
4. Тёрёкул Айтматовдун щй-бщлёсщн изилдёё тарыхынан //Вестник КНУ. – Бишкек, 2007. – Сер. 1. – Вып. 6. – 87-92 б.
5. Т.Айтматовдун партиялык кызматтарда алгачкы такшалуусу (1924-1925-жж.) //Социальные и гуманитарные науки. – Бишкек, 2007. – № 5-6. – 130-136 б.
6. Т. Айтматов Каракол-Нарын округунун жетекчиси (июнь, 1926-1927-ж. 12-март) // Социальные и гуманитарные науки. – Бишкек, 2007. – № 5-6. – 207-215 б.
7. Т.Айтматов Араван-Буура районунун жетекчиси (1931-1933-жж.) //Известия вузов. – Бишкек, 2009. – № 4. – 233-237 б.
8. Психологические условия формирование личности Торокула Айтматова // «Изденис»- «Поиск». – Алматы, 2006. – № 4. – С. 321-326.

Р Е З Ю М Е

Жусупова Моймол Молдобековна
Тёрёкул Айтматов – коомдук, саясий жана мамлекеттик ишмер
07.00.02 - Ата Мекендин тарыхы адистиги боюнча тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертация

Орчундуу сёздёр: Кыргызстан, Т.Айтматов, репрессия, мамлекеттик, коомдук, саясий, ишмер.

Инсан таануу маселеси совет мезгилинен кийинки Кыргыз Республикасынын тарых илиминдеги жаъы багыт болуп саналат. Эгемендщщлщктщ алганга чейин Совет доорунда тарыхта инсандын ордун жана ролун, алардын ишмердигин изилдёёгё анчалык кёъщл бурулбай келген. Ал эми бщгщнкщ кщндё алардын ишмердигин жаъыча кёз караш менен изилдёё актуалдуу маселе. Андыктан, Кыргызстандын тарых илиминде жеке инсандын тарыхта ээлеген ордун жана ролун иликтёёдё жаъы милдеттер коюлууда.

Диссертацияда биринчи жолу архивдик жана башка тарыхый материалдардын негизинде Т.Айтматовдун инсан катары калыпта-нуусун, анын 20-ж. ортосу 30-ж. аягындагы Кыргызстандын саясий, социалдык-экономикалык жана чарбалык, маданий ёнщгщшщнё кошкон салымы изилденди.

Биринчи бапта Т. Айтматовдун ёмщр баяны, коомдук, партиялык иштердеги алгачкы такшалуусу, Каракол-Нарын кантонуна жетекчилик кылышы жёнщндё изилденди.

Экинчи бапта Жалал-Абад кантонунун биринчи секретары кезиндеги ишмердиги, 1927-1928-жж. ошол аймактагы жер-суу реформасына жетекчилик кылышы чагылдырылды.

Щчщнчщ бапта Т. Айтматовдун Кыргыз АССРнин Ёнёр жай, соода эл комиссары, Эл чарбасынын Борбордук кеъешинин тёрагасы катары эмгектенщщсщн иликтенди. Ошол эле анын ВКП (б) Кыргыз обкомунун

экинчи секретары кезиндеги ишмердиги жана кайгылуу тагдыры, акталышы изилденди.

Корутундуда негизги тыянактар чыгарылды. Диссертация киришщщдён, щч баптан, корутундудан жана адабияттардын тизмесинен турат.

Р Е З Ю М Е

Жусуповой Моймол Молдобековны
Торокул Айтматов – общественный, политический и государственный деятель диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07. 00. 02. – Отечественная история

Ключевые слова: Кыргызстан, Т.Айтматов, репрессия, государственный, общественный, политический деятель.

Личностноведение – новое направление в исторической науке пост-советского времени республики Кыргызстан. До получения суверенитета, в советскую эпоху, в истории особо не обрщалось внимания на исследование роли и места личностей, их деятельности. А сегодня актуально исследование их деятельности с точки зрения современности. Соответственно ставятся новые задачи в рассмотрении роли и места исторических личностей в науке истории Кыргызстана.

В диссертации впервые на основе архивных и других исторических материалов исследована проблема формирования Т.Айтматова как выдающейся личности, его вклад в политическом, социально-экономическом, хозяйственном и культурном развитии Кыргызстана с середины 20 – в конце 30-годов XX века.

В первой главе рассмотрены молодые годы Т.Айтматова, его воспитание, первые трудовые закалки, опыты в общественных, партийных делах, руководство кантоном Каракол-Нарын.

Во второй главе изучена деятельность Т.Айтматова, когда работал первым секретарем кантона Джалал-Абад, и руководство земельно-водной реформой в той местности в 1927-1928 гг.

В третьей главе исследована деятельность Т.Айтматова в годы работы народным комиссаром производства, торговли Кыргызской АССР, председателем Центрального совета народного хозяйства и вторым секретарем Кыргызского обкома ВКП (б), а также констатирована тяжелая судьба и его реабилитация.

В заключителъной части произведены выводы. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка литературы.

Resume

Jusupova Moimol Moldobekovna
Torokul Aitmatov – social, political and government worker
Dissertation to the competition of degree candidate of historical science, in specialty 07.00.02 - Native history

Key words: Kyrgyz Republic, T.Aitmatov, repression, governmental, social, political, worker.

The problem of getting acquainted with person is considered as a new direction in the science of history of Kyrgyz Republic after soviet time. It was not paid attention to that person's place and role, and research of his works during the soviet time before getting the sovereignty. And today the actual problem is to study his activity in a new viewpoint. That's why there are new duties on his place and role in the science of history of Kyrgyzstan.

On the basis of archive and other historical materials it was studied first in the dissertation that T.Aitmatov is famous person he made all his best in order to develop the political, social, economical, agricultural and cultural development of Kyrgyzstan in the middle of 20's and in the end of 30's. In the first chapter it was studied about the childhood, education, upbringing, his activity in social, partial work, and his leadership to the region Karakul and Naryn.

In the second chapter it was described the time when he was the first secretary to Jalal
-Abad region and also it was described his leadership on land and water reform in 1927-1928 in that region.

In the third chapter it was studied T.Aitmatov's activity as a people's commissary of industry and trade of Kyrgyz ASSR and as a leader of the central soviet agriculture. In this chapter it was also studied his activity as a second secretary to the All Soviet Communist Party of Kyrgyz social committee, and also his sad destiny and his justification.

In the conclusion the main results were lead out. The dissertation consists of introduction, three parts, conclusion and literature.